

Мұтиев З.
ф.з.к., М.Әтемісов атындағы БҚМУ доценті

ҚАЗАҚ ӨЛЕҢІНІҢ ДАМУЫНДАҒЫ СЫННЫң КҮШ-ҚҰРАЛЫ (ТӨЛЕГЕН ТОҚБЕРГЕНОВ СЫНШЫЛЫҒЫ МЫСАЛЬІНДА)

Өлең туындыларын зерттей жүріп, әрі ғалымдық әрі сыншылық қарым-қабілетінің биік деңгейіндегі дәрежесін танытқан әдебиеттанушылардың бірі – Төлеген Тоқбергенов. Оның каламынан туған «Тогыз тарау» (1974), «Үш тоғыс» (1977), «Қос ағыс» (1981), «Ай мүйіз» (1990) кітаптарында автор көркем әдебиетте өзіндік үлесі бар, дара қолтаңбаларымен көрінген ақынжазушылардың шығармашылық ізденистерінің қарым-қуатын анықтап көрсетуге ден қояды.

Т. Тоқбергеновтың лирика кегінің теренінен маржан терген ақындар шығармашылығын сараптаған мақалаларының бір қатары «Ай мүйіз» кітабына енген автор: «Қазақ өзі әлімсактан-ақ өлеңді өнер санаған. Қуаныш, шаттық тұсында өлеңмен қуанған, өзгеше шерлі кезінде өлеңмен жұбанған. Өлеңнің ұйқасын, үйлесім-ырғағын жаңымен түйсінген» [1, 118] дейді.

«Сөз теңізден маржан терген» атты шолу зерттеуінде Т. Тоқбергенов өлең-сөздің құдіреті мен өнер есебінде рөлін жоғары қоя толғанады. Ақындық пен ақындық өнерді бағалау, баптау жайындағы ой-толғаныстарында ғасырлар қойнауында жатқан Асан, Сыпыра, Қазтуған, Бұхар, Махамбет салған жыраулар мектебінің ізгі дәстүрлерін үйрену көзінің үлгісі ретінде ұсынады. Ақындық өнердің бұлақ-бастауы ауыз әдебиеті мен жыраулар поэзиясында жатқанын, бүгінгі заман ақындарының солардан өнеге алу жайының мардымсыз екеніне баса назар аударады. Әрідегі халықтық әдебиеттің ұлы Абайдан бастап Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Иса сәл төмендесек Әбділдә, Қисым, Асқар, т.б. үйрену көзі, арнасы болғандығын кейінгі толқынға үлгі ете әңгімелейді. Қазіргі қазақ поэзиясының ірі өкілдері Қадыр, Мұқағали, Төлеген, Сағи, Тұманбай, т.б. ақындардың өз сара жолдары барын халық мойындаған ақындар сапына енетінін баяндайды. Ақындар мен олардың өнердегі қолтаңбаларын айқындауға күш салып жемісті жолдарына жіті үңілген Әбіш Кекілбаев, Жарасқан Әбдірашев мақалаларын жоғары бағалайды.

Қазақтың бүгінгі поэзиясының көрнекті өкілдері К. Бекхожин мен Х. Ерғалиев туралы сыншы ғалым Т. Тоқбергенов өз танымын ортаға салып, шынайы көзқарасын білдіріп отырады. «Кейінгі поэзияға соқсак, Қалижан, Хамит қос тұлға болып бір-біріне кезек бермей, қатар шауып қапталдастып келеді» [1, 119] , - дейді ғалым.

Аталған ақындардың қалам қуатымен ақындық өнердегі өзіндік өзгешелік беталыстарын ғалым былайша пайымдайды: «Қалижан ішкі сезімге, ішкі иірімге көбірек қайырылса, Хамит Ерғалиев ойдың өзін оттай ыстық өлеңге айналдырып, азаматтық биікке шапшиды. Арқалы адын жырға бастайды» [1, 119] десе, қос ақынның үйрену дәстүрін анықтауда: «Қалижанда Шығыстың ұлы ақындарына еліктеу басым да Хамитте қазақтың өз жырларынша асқақ ойды төгіп көсіле жырлау басым», - деп қорытады өз пікірін ғалым-сыншы Т. Тоқбергенов. Қос ақынды эпикалық құлашы кен тынысты өнерпазға жатқызыған ғалым пікірінше кейінгі жас толқындар ішінде бұлардың өнегесін ұстанып пайдаланушылар мол.

Т. Тоқбергенов зерттеуіне іліккен ақындардың арасында «Өлең-өнердің бет шарпыған аптабын да тұяғымен от шашқан тарпаңын да жақсы білген ақынның бірі – Куандық Шаңғытбаев». Куандықты ғалым ең алдымен – лирик ақын санайды. Лириканың шығысша баламасын ғазал деп ұғындырған Т. Тоқбергенов Куандықты сол ғазалдың табиғатына толығымен сыйған ақын деп біледі. Аз жазса сазды жазатын К. Шаңғытбаевтың тек ғазалша ақын ғана емес, азаматтың әуенді де өзінше көтере білетін, үні даусы анық өнерпазға балайды. К. Шаңғытбаевтың дарынды ақын екенін (1945 жылы-ак) ұлы Мұқаның - М. Әуезовтың: «... тілі орамды жас ақын келешегінен анық жақсы үміт еткізеді» деп бағалауын көрегендік деп бағалайды. Куандықтың мықты аудармашы, публицист, драматург сияқты әмбебап қасиетін былай койғанда ұлт өлеңінің көкжиегін кеңейтуде де біраз еңбек сініргенін отандық поэзияда үлкен орын барлығын оның туындыларын талдау нәтижесінде көз жеткізе келе: «К. Шаңғытбаев сирек таланттардың бірі десек, асырып айтқандық емес», -дейді ғалым өз тұжырымының негізіне сүйене. Т. Тоқбергенов пайымында Куандық - өлең өнеріне аса сақ карайтын, өленді өнер деп бағалайтын мәдениеті жоғары ақын. Ол – «өлеңмен онайдай ойнамай, ойланып сөйлейді». «Атым шықсын деп өзеуремейтін, данғаза дақпыртқа ілеспейтін» де сол Куандық. Қай тақырыпты жазса да ақынның халқының ой-мұратының

ұдесінен шыға білген ғалым Т. Тоқбергенов жоғары бағалайды. Зерттеуші байламының ақынға қатысты қорытынды сөзін түйіндесек: біріншіден, «ол нені жазса да біліп жазады, бейнелі бедерлі жазады», екіншіден, «өзі көріп аралаған ел-жұрттың шежіре сырын әдет-ғұрып, дәстүр-дағдысын ақтара жырлайды», үшіншіден, «ұлттық міnez, табиғи бітім пішінін тауып, танып жырлайды», төртіншіден, «үйқас, ырғақ, дыбыс екпінін жарыстыра боуын қанықтыра мейірінді қандыра жырлайды».

Т. Тоқбергеновтың «Жыр дүлей» аталған мақаласы бүгінгі поэзияның жарық жүлдіздарының бірі - Фариза Оңғарсынова лирикасын тергеп-тексеруге арналған. Фаризаның дүлей сезімінің ақынына балап, сөз арнаған ғалым оны поэзиямызыдағы сирек құбылыс деп те қалады. Ақынның айтпақ ойын оқуға ұмтылған зерттеуші Фаризаны батыл суреткер санатына кіргізеді. Көптің батырып айта алмай жүрген, айтуға білдіруге тайсақтап жүрген сезім мен сырға қатысты нәзік иірімдерге еркін бойлауын ғалым ақын жаңашылдығына жатқызады. Адам-пенде сол пендениң басында болуға тиісті міnez-құлықтарды ешбір боямасыз жеткізудің амал-тәсілдерін еркін игерген ақынды «Сезім құбылыстарын, міnez-қырларын суреттеуде Фариза тапқыр да өткір өз сезімін ақындық қудік-күмәнін ашып салуға келгенде кімді де болса селт еткізбей сұқтандырмай қоймайды» [1, 142],-деп айырып ашып көрсетеді. Ақынның шын да шынайы өнерпаздық тұлғасын танытудың жолы онай болмаса керек. Алайда, шын сыншы зерделі ғалым Фаризаның ақындық болмыс-бітімін тереңнен толғай жеткізеді. Ғалым зерттеушінің түпкі мәніне үнілсек, Фаризада бүр жаңашылдықтың негізгілері мынадай екен:

- 1) Фариза өлеңдерінде екпін, ырғақ үйқастар өзгеше орам тауып ішкі иірімге иіре тартатын шеберлікке құрылған.
- 2) Лирикалық кейіпкердің аузымен сыр шерту толғаныс толқу қүйлерін тарату жөнінен Фариза өзге ақындардан (қазақ) оқшауырақ биікке шығып алған.
- 3) Фариза өлеңдерінде кейде проза мен поэзия бірігіп, біржола кірігіп жанрға бой бермес жаңа бір орамдар айқынданып жатады.
- 4) Фариза монологтарында өзіне ғана тән ақындық шешім ұлы мұрат көздеген ұлағатты ой телқоңырдай табысып жымдасып кеткен.
- 5) Төл әдебиетімізде қазақтың қанына сіңген шешендей өнердің жыраулық өнердің өзінен бұрынғы қарымта

каламдастардың жеткенін алып, жетпегенін жаңарта жаңғыртып өрістетіп өсіріп алып кеткен.

6) Фаризаның және бір артықшылығы - өзіне өзі сыншыл, ол өз көнілінің қыры мен сырын айта отырып, өзінің көнілдегісін қоса біледі.

7) Фариза ақынмын деп астамшылдықпен емес, асқақ сезіммен жырлайды. Көкірек отына, көніл-күйіне, шабыт-шарқына ой-безбенімен қарайды. Өзіне-өзі қатал талғампаз жан. Фариза ақындығын тексеруде Т. Тоқбергенов тапқан, анықтаған жаңашылдық нышандарының басты-басты ерекшеліктері осындай.

Т. Тоқбергеновтың қаламына ілікken үлкен ақындарымыздың бірі – ақиық талант тарланбоз Мұқағали Макатаев. Мұқағали шығармашылығы қазақ әдебиеттануында жемісті зерттелу үстінде десек те, Т. Тоқбергенов тексерісінде ол басқа қырынан танылғандай көрінеді. «Көкірегі - көктем жыр» аталған жазбасында ғалым Мұқағали ақындығының бар қырын өзі білетін, өз зерттолғамының аясында қарастырады. «Көмейінде күміс күмбір бартын, көкірегіне күй тұнған ақын еді» [1, 144],- деп басталатын әдеби толғанысында Т. Тоқбергенов ақын шығармашылығын тануды әдемі бір толғау сырға айналдырып әкетеді. Мұқағали өлендеріндегі мұндық күйлі сезімдер мен сырлы суреттерді ғалым өз калауының таразысына салып тақырып пен мазмұнның ара-жігін өз ой безбенінің талқысына сала өрістетеді. Көктемді ақын жырының әдеби символы ретінде алған зерттеуші көктем бейнесі арқылы Мұқағали шығармашылығын бай да берекелі тұстарына сәтті барлау жүргізеді. «Мұқағалида «көктем де келер » деген үміт айрықша сезіледі: ал «көктем келді» десе, онысы таусылмайтын куаныш» [1,147] дейді ғалым ақын туындыларының мазмұн байлығына үңіле. Мұқағали ақынның көктем жырын талдай отырып, зерттеуші «көктемнің келуі ақын үшін үлкен куаныш»,- дейді. Ақынның көктем туралы өлендері аса көп болмаса да «өзін-өзі қайталап оқырманды мезі қылмағандықтан да көктем жырлары көкейден еш кетпейді» - дей келе көктем жырларын Мұқағали шығармашылығындағы алар орнын анықтауға бел байладап кіріседі. Мұқағалидың көктем келешектен, көктем болашақтан үміт үзбей жүріп жазған жырларының тақырыптық ауқымы әр қалай десек те, зерттеуші пайымынша ақын «өзек жарып айттар ойы - адам тағдыры адамның тірлігі, міnezі мен құлқы сезімі мен түйсігі». Ақынның лирикалық «мені» қалың бұқара мен қоғам оны мекендеген адам екен. Ақын солардың артына сөз ала ой толғайды екен.

Мұқағалидың: «Адам оқитын жырға адамды қатыстырмау - ессіздік» деген дәйек сөзін келтірген Т. Тоқбергенов: «Бұл – оның азаматтық кредосы ақындық стихиясы», - дейді. Ақын жырлаған такырып ауқымынан аса құрделілігі жайында айта келе зерттеуші әлемдегі ең толғақты мәселе планетаның ядролық жарылыстан сактау аланнатса, Мұқағали бұл мәселеде де өз үнін қоса білген ақын есебінде де таныстыра біледі. Оның «Тоғай төңірегінде» атты өлеңінде «Туған жердің тағдырын ойлаған ірі азаматтық әуен» ақынның халықшыл бейнесі бой көтереді. Т. Тоқбергенов Мұқағали ақындығын айқындауға арналған зерттеу мақаласы - еркін әрі табиғи қалпындағы әдеби толғанысқа әссеңік талғам сипатқа тән белгілерді иемденуі мен ерекшеленеді.

«Қазіргі оқушы әдебиетіміз туралы ойланбай тұра алмайды. Сонда білімді зерделі түсік түсінігі мол оқушы бол ойланғысы келеді. Мұндай оқушының жазушыдан артықтығы сол – ол көркем әдебиетті жан-жақты білгісі келеді. Көп оқып көптеген жазушының творчествосын білгісі келеді» [2, 159] деп жазған болатын Т. Тоқбергенов өзінің әдебиет туралы «Тоғыз тарау толғау сөз» атты құрделі мақаласында. Оқырманға обал болмасын деген қағидатты батыл ұстанған сыншы ғалым Т. Тоқбергенов әдебиет жайындағы толғаныстарында басқа да жанрлардың қатарында өлең сөздің де өзекті мәселелерін көтере білді. Қазақ лирикасының белді-белді деген ақындардың шығармашылық бітім-болмыстарына жіті үңіліп бүтінгі әдеби үдерістің даму деңгейін, жетілу дәрежесін анықтауға белсене араласты. Сынның міндеті мен мақсатын көркем әдебиеттің жанданып гүлденуіне орайластырып екшеп алған Т. Тоқбергенов «Өнердің өзек жарды объектісі – адам қамтылса да – сол адам туралы адамның болмыс тумысы, бітім-пішім, тіршілік тынысы сөз болмақ. Адам тағдырына тартыс-талайына соқпаса көркемдік шешім ақталмайды, өнер құпиясы ақтарылмайды» [2, 161], - деп ұғындырады. Осы айтылған мұрат-бағытын ғалым өз зерттеулерінде бағдарламалық идеялық желі етіп ұстайды. Ақын кейіпкерлерінің ішкі әлеміне үңілу арқылы ақындықтың шынайы бағасын беруде Т. Тоқбергенов ғалымдығының, сыншылығының бір ерекшелігі өзір суреткермен бірлесе адам әлемінің ішкі жандуниесін, сезім-сипатын бөлісуге өзір зерттеуші қай ақынның шығармашылық айдынына көз салсын, өленді өнер есебінде бағалауды насиҳат етті.

Түйіп айтқанда, ғалым-сыншы Т. Тоқбергеновтың өлең-сөз хакындағы зерттеулері бұл күнде де өзінің әдеби құндылығын

жоймай, жас өскін таланттарға әдіснамалық тұрғыдан көмегін, өнегесін тигізері хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Т. Тоқбергенов. Аймүйіз. Алматы: Жазушы, 1990 ж. 336 б.
2. Т. Тоқбергенов. Тогыз тарау. Алматы: Жазушы, 1974, 224 б.

***

О развитии казахской лирики и его истории известный ученый, критик-исследователь Т. Токбергенов оставил много ценных работ. Его вклад в исследование народной поэзии и эстетические взгляды освещены в этой.

ӘОЖ 130.122:373

Жапбарова Г.А.
п.д.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ.

**ТІЛДЕСІМ МӘДЕНИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ
ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ**

Философия әр заманның өзіне лайық өмір-салтына қарай түрлі бағыттарда өрістегенмен, оның ең басты мәселесі – адам, адам болмысының өмірлік мәнді мәселелері болып келгені аян. Көне дәуірден бүгінгі күнге дейін жалғасып жатқан философиялық ой-пікірлердің орталық тұлғасы – адамның ең басты қасиеті оның әлеуметтік мәнімен өлшенбек. Қазіргі философия адам туралы арнайы ғалымдардан іргесін бөліп алып, «субъект», «тұлға», «жеке адам» ұғымдарына баса назар аударуда.

Философияның басты тақырыбы адам мәселесі болса, сол адамның адамдық қалпы, жеткен дәрежесі оның әлеуметтік сипатына келіп тіреледі.

Жұсіп Баласағұн тұлға мәдениетіне қатысты ой-тұжырымдарын жалпыадамзаттық құндылық деңгейінде төрт ұғымдардың ерекше сипатпен берілуінде деп есептеді (Әділет, Дәулет, Ақыл, Қанағат). Сондай-ақ, Ж.Баласағұн еңбегінің оқу үдерісінде тілдесім әдебінің, ойды көркем әрі тұжырымды жеткізе білу шеберліктің қалыптасуы туралы пікірлерінің маңызы үлкен [1]. Ал Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде адамдарды білімге, әдептілікке шакырған, ақықат, әдеп, ұйымшылдық мәселелерін қарастырып: «Әдеп басы – тіл, тәрбие басы – тіл» деген пікіріндегі философиялық-әдептік тұжырымдары; парасат, білімділік туралы ойлары қазіргі кезеңде жаңаша мәнге ие болып отыр [2].